

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μ ν ή μ ν

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη συνεισφορά των

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία Πολιτιστικού
και Κοινωφελούς Έργου Αιγέας
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου
Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη

Εικόνα εξωφύλλου:

Μεσαία πτέρυγα της Στοάς Βραυρώνος, προοπτικό με προβαλλόμενα τα προς Δ.
Χ. Μπούρας, *Η Αναστίλωση της Στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα 1967, σελ. 2 (προμετωπίδα).
Σχέδιο σε χαρτόνι 35 × 50 εκ., Χ. Μπούρας, 1962.

Εικόνα οπισθοφύλλου:

Αναπαράσταση της νότιας όψης ναΐσκου συνεπτυγμένου οκταγωνικού τύπου,
του οποίου οι τοίχοι, χωρίς τον (μη σωζόμενο) τρούλο, αποτελούν το κάτω μέρος
του κωδονοστασίου (1888) της Μονής Οσίου Λουκά (στη Βοιωτία).
Χ. Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί, οκταγωνικού τύπου, ανέκδοτοι», *Δελτίον Χριστιανικής*
Αρχαιολογικής Εταιρείας, Γ', 1962-63, σ. 127-173, πίν. 41-45.
Σχέδιο σε διαφανές χαρτί 42 × 60 εκ., Χ. Μπούρας, 1961.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Κική Μπίρταχα, Μανόλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος
 Κώστας Ζάμπας, Φανή Μαλλούχου-Tufano

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Κική Μπίρταχα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Γιώργος Κωστόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Στέλιος Λιάπης

ISBN (set) 978 960 204 373 8

ISBN (Τόμος Ι) 978 960 204 374 5

© 2018 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνῆμν

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

†SLOBODAN ĆURČIĆ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

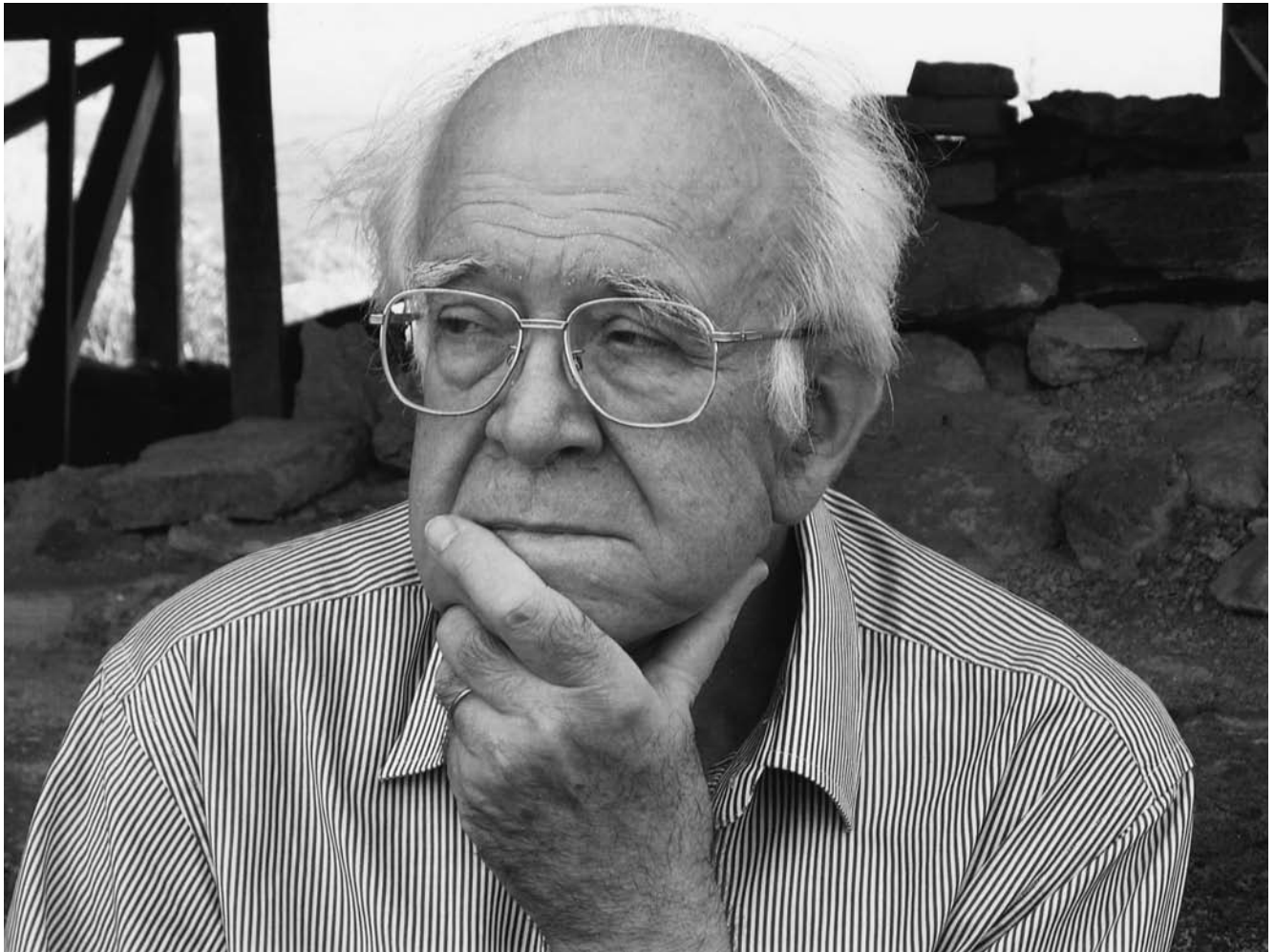
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Χαράλαμπος Μπούρας (1933-2016).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9	
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	12	
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στο προάστιο του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας	19	ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Η επιδερμίδα των κτηρίων: Από τις δυσχέρειες της τεκμηρίωσης στα διλήμματα της αναστήλωσης 155
ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Οι Τρεις Μοίρες στο ταφικό ανάγλυφο του εργαστηρίου Λεωνίδα Δρόση. Από τη «γέννηση» των αρχαίων χρόνων στον «θάνατο» των νεοτέρων	29	ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Αμφιβολίες και βεβαιότητες: γύρω από ένα σπάραγμα ψηφιδωτού ίσως από τη Θεσσαλονίκη, μάλλον από τον Άγιο Δημήτριο 163
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα Ικαρίας	41	ΕΦΗ ΔΡΙΒΑ-ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ Η ποιότητα στα αναστηλωτικά έργα 175
ΜΑΡΙΑ-ΕΥΔΟΚΙΑ ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ Η διαχρονική εξέλιξη του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου ανάμεσα στην Αθήνα και τη θάλασσα	49	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Η αποκατάσταση των μνημείων στην ακρόπολη της Λίνδου. Ένα σχόλιο για το αποτέλεσμα των σύγχρονων επεμβάσεων 179
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ Ο χωροβάτης του Βιτρουβίου, παρατηρήσεις για τη λειτουργία και προτεινόμενη αναπαράσταση του οργάνου	61	ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ Η μεταφορά των γλυπτών του Μουσείου Ακροπόλεως 185
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ Προσθήκες και διορθώσεις σε επιγραφές τριών σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα	69	ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ Το εμπορικό τοπίο και η οικιακή αρχιτεκτονική της υστεροελληνιστικής πόλης της Δήλου 199
ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Η οικοδομική φάση του 18ου αιώνα στο Αρχονταρίκι της Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος	77	IRENE (RENA) FATSEA A 'modern' Greek in the streets of Post-Napoleonic Berlin: or, where Archaeology meets Architecture 213
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Παρατηρήσεις στον ναό της Παναγίας στην Κοσίνα	89	STEFANO GIZZI Confronto tra i restauri borbonici nel regno delle due Sicilie e quelli ateniesi nell'ottocento 233
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΟΥΡΝΟΥΣ Το Κάστρο του Καταρράκτη στη Χίο	105	HANS RUPPRECHT GOETTE Friedrich Thiersch in Phlious (9. October 1831) 251
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ Ο Pietro Maria Bardi, το πνεύμα της Μεσογείου και το Τέταρτο Συνέδριο των CIAM στην Αθήνα	113	PETER GROSSMANN Zu einigen Achtstützenbauten ausserhalb Griechenlands 255
MARIA LETIZIA CONFORTO L'arco dedicato in Roma al Trionfo di Costantino	123	†EVANGELIA HADJITRYPHONOS St. Catherine's church in Thessalonike. Its place in Late Byzantine architecture 265
J.J. COULTON Terrace roofs and flat-topped cornices in Hellenistic and Roman architecture	131	†MARIE-CHRISTINE HELLMANN La réception et l'héritage de l'architecture grecque antique en France : un paradoxe ? 283
†SLOBODAN ĆURČIĆ Georgios Palaiologos Kantakouzenos (1390 - c. 1459). An unknown Late Byzantine architect	139	NILS HELLNER Überlegungen zum Gebrauch von singulären Werkzeugfunden unter dem archaischen Tempelbau von Kalapodi 293

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ Οι επιγραφές και οι φορείς τους	301	ΜΑΡΩ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ Σταμάτης Κλεάνθης - Eduard Schaubert. Αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως 1828-1831	513
ANNA MARIA ΘΕΟΧΑΡΑΚΗ, ΔΗΔΑ ΚΩΣΤΑΚΗ, BANTA ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ Εξόρυξη λίθων στην ανοικοδομούμενη Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα	309	ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ Βασιλική Β των Φιλίππων: Οι οικοδομικές φάσεις μιας ημιτελούς εκκλησίας	527
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Η τράπεζα και ο πύργος της Μονής Αγίου Διονυσίου Ολύμπου	321	ARMEN KAZARYAN Architectural composition of St. Sophia, Kiev: On the question of creative concept in medieval architecture	539
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ιερός ναός του Αγίου Μηνά Δρακοπουλάτων Κεφαλληνίας	331	HERMANN J. KIENAST Die frühen Kultbildbasen im Heraion von Samos	547
ΜΑΡΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Αρχές των επεμβάσεων δομικής αποκατάστασης στα αρχαία μνημεία. Επιστημονικές και τεχνικές επιλογές κατά την εφαρμογή τους	345	ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΖΗΣ Χαράξεις κτηρίων των οθωμανικών χρόνων στην Ελλάδα	555
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ Η ανανέωση της πρόσοψης της εκκλησίας του Χριστού Κεφαλά στον Χάνδακα (1616-1620). Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα	357	ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ Ο ναός του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου στη Θήβα. Νεότερα στοιχεία	569
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΟΛΙΑΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ Νέα στοιχεία για την ύδρευση στην περιοχή του Ασκληπιείου της Επιδαύρου κατά την αρχαιότητα	367	ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ Δύο όψιμα ιωνικά κιονόκρανα από τη Λακωνία	581
ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΛΙΓΑ Το περί των εκκλησιών της Μονεμβασίας σημείωμα	381	ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ευεργεσία και δημόσια αρχιτεκτονική. Η σημασία της εντολής στην επιλογή της μορφής και ο ρόλος του αρχιτέκτονα	587
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΜΠΟΛΗ Η αρχιτεκτονική του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος	395	ΖΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΕΑΣ Δομοστατικά προβλήματα ναού Ηφαίστου και Αθηνάς	595
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ Fin de siècle στο Παρίσι: Ο διάλογος του Βυζαντίου με τις τέχνες και τα γράμματα	409	ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ Αναβάσεις	603
ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΟΥΡΛΑΣ Το μέγα αδριάνειο περιστύλιο των εκατό κιόνων στην Αθήνα	423	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ Μολυβδόβουλλο του Κατακαλώνος Τραχανιώτου προερχόμενο από τον βυζαντινό ναό Τιμίου Προδρόμου Μάστρου Απώλοακαρνανίας	627
ΕΛΕΝΗ Ι. ΚΑΝΕΤΑΚΗ Αποτίμηση των λειτουργικών και τεχνικών καταβολών των ρωμαϊκών και βυζαντινών λουτρών στα οθωμανικά	435	ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη Μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό)	633
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσοπνίας (13ος-15ος αιώνας)	451	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ Πρότυπο τεκτονικού ποδός από το Άργος	657
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΔΕΔΟΣ Κτήρια θεαμάτων στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων	475	ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΤΙΜΑΚΗ Αρχιτεκτονική και λατρευτική ιδιορρυθμία σε ναούς της Λέσβου: Η διαφύλαξη ιερής ανάμνησης από την Υστεροβυζαντινή περίοδο σε νεότερα προσκυνητάρια	667
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΟΣ Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η πολιτική της ανάπτυξης του περιβάλλοντος της ιστορικής πόλης κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής 1912-1947	487	ΛΕΝΑ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ Μια νέα ερμηνεία στην ονομαζόμενη επιγραφή του «Διογενείου»: IG II ² 5205	679
ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Οσίου Σεραφείμ Δομπού Βοιωτίας	499	ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Αγία Τριάδα Καρπενησίου, 1961. Η αποκατάσταση, η συντήρηση και ο νεαρός αρχιτέκτονας Χαράλαμπος Μπούρας	691

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας δεν είναι πλέον μαζί μας, το έργο του όμως είναι γύρω μας ... ακόμη και εμείς οι ίδιοι είμαστε μέρος του. Γύρω μας υπάρχουν οι γνώσεις της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και οι ιδέες που καλλιέργησε και έθεσε στη διάθεση όλων τόσο απλόχερα και αποτελεσματικά. Όμως, ενώ αυτό το πεδίο υπήρχε και πριν από τον Μπούρα χάρις στις προσπάθειες των προγε-νεστέρων του, η Προστασία και Συντήρηση των μνημείων είναι τομείς οι οποίοι στη χώρα μας ποτέ δεν είχαν εξειδικευθεί σε εθνική κλίμακα, επειδή οι αξιοθαύμαστοι πρωταγωνιστές του είδους, έως την εποχή του Ορλάνδου και του Τραυλού, αποτελούσαν μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις. Η μετεξέλιξη του πεδίου δράσης αυτών των πρωτοπόρων σε αποκρυσταλλωμένη επιστημονική - επαγγελματική ειδικότητα εντός της ελληνικής επικράτειας, με ήδη ικανοποιητική θεσμική κατοχύρωση και συλλογική καταξίωση, είναι και αυτή ένα από τα επιτεύγματα του Χαράλαμπου Μπούρα. Οι παλαιότεροι από εμάς ήδη γνωρίζουν αυτή την ιστορία. Η πρώτη αρχή της στη σκέψη του δασκάλου μας μάλλον μας διαφεύγει, όμως τον Μάρτιο του 1967, μήνες μετά την ανάληψη καθηκόντων διδασκαλίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Θεσσαλονίκης, ο Μπούρας είχε έτοιμες τις περίφημες «*Τρεις Προτάσεις*», που νεότερος ακόμη, αλλά ήδη με αναγνωρισμένο επιστημονικό κύρος, πρόλαβε να υποστηρίξει κατά τη διάρκεια του *1ου Αρχαιολογικού Συνεδρίου* και ακολούθως να δημοσιεύσει στα *Τεχνικά Χρονικά*. Οι προτάσεις αφορούσαν στην υψηλής αξιοπιστίας τεκμηρίωση και διάγνωση της κατάστασης των μνημείων, τη δημιουργία και αποτελεσματική τήρηση κατάλληλων αρχείων και, τέλος, τις μεταπτυχιακές σπουδές των αρχιτεκτόνων για μια υψηλού επιστημονικού και επαγγελματικού επιπέδου εξειδίκευση. Ταυτοχρόνως, επειδή το περιβάλλον του δεν ήταν ακόμη συλλογικά ώριμο, φρόντισε για την εφαρμογή της ιδέας, έστω και σε ατομικό επίπεδο. Με το ήδη μεγάλο κύρος του και μετά από πάμπολλες ώρες και ημέρες σύνταξης κειμένων, επιστολών και υπομνημάτων, κατάφερε επί δεκαετίες να εξασφαλίζει υποτροφίες για εξειδίκευση στο εξωτερικό των καλύτερα προετοιμασμένων νέων αρχιτεκτόνων, που παρά την τότε τεράστια άνθηση της ανοικοδόμησης και τη δεδομένη προοπτική επαγγελματικής επιτυχίας σε αυτήν, προτιμούσαν ήδη την όχι τόσο προσοδοφόρο περιπέτεια της εργασίας στα μνημεία. Χρόνο με τον χρόνο ο αριθμός τους μεγάλωνε και ήδη πλησίαζε την εκατοντάδα, όταν επί τέλους έγινε δυνατή η δημιουργία σχετικών προγραμμάτων και στην Ελλάδα. Κατά το ίδιο μακρό χρονικό διάστημα ο Καθηγητής ετοίμαζε το έδαφος και σε προπτυχιακό επίπεδο με κατ' επιλογήν μαθήματα εφάμιλλα με ό,τι μπορούσαν να προσφέρουν τα καλύτερα τεχνικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ταυτοχρόνως, ο ίδιος πρωταγωνιστούσε στα μεγαλύτερα αναστηλωτικά έργα της χώρας (πάντοτε χωρίς χρηματική αμοιβή) και η διδασκαλία του ήταν ως εκ τούτου πραγματικά ρεαλιστική, υποστηριζόμενη από την τεράστια πρακτική - οικοδομική γνώση του, που ταυτοχρόνως συνδυαζόταν με τέλεια γνώση των νομικών, διοικητικών, οικονομικών και άλλων διαδικασιών.

Με όλα αυτά ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε άμεση επίδραση σε εκατοντάδες νέους αρχιτέκτονες, οι οποίοι σύντομα διέπρεψαν σε ένα επάγγελμα, το οποίο οι ίδιοι αναγνωρίζουν ως κύριο παράγοντα της αυστηρής επιστημονικής και βάσει αρχών ανάπτυξής του στην Ελλάδα. Με άλλες λέξεις ο Χαράλαμπος Μπούρας υπήρξε ο *Ήρως Κτίστης* αυτής της δραστηριότητας που μας ενώνει και μας κάνει τόσο χρήσιμους στον κόσμο μας. *Ήρως Κτίστης* κατά την αρχαία σημασία του όρου: ιδρυτής μιας πόλεως ή γενικότερα ενός συλλογικού θεσμού. Σε αυτό το νέο πεδίο, που ήδη είναι πολύ παλιό και όπου οι παλαιότεροι έχουν πάρει ήδη σύνταξη, αφού όμως πρόλαβαν να μεταδώσουν πολλά στην επόμενη γενιά, ο Χ. Μπούρας μας ενέπνευσε και το ήθος: συναγωνιστές, όχι ανταγωνιστές!

Αλλά ενώ ο χρόνος συνεχώς ρέει και οι καταστάσεις μεταβάλλονται, και καθώς οι δυνάμεις μας δοκιμάζονται, και ενώ ο ίδιος έφυγε, αν και είχε ακόμη τόσο πολλά να προσφέρει και να ευχαριστηθεί, τα πολυάριθμα συγγράμματά του διατηρούν στο ακέραιο την αξία τους, ενώ οι συμβουλές του, οι σκέψεις του και οι τρόποι του φαίνεται ότι έχουν ακόμη τόση δύναμη, ώστε να συνοδεύουν ευχάριστα και ευεργετικά την παραπέρα πορεία μας.

Λόγω των περιστάσεων κατά τη σύνταξή του, το ως άνω εισαγωγικό κείμενο τόνισε κυρίως την τεράστια συμβολή του Μπούρα στην προστασία των μνημείων και στον επί δεκαετίες προς αυτά επιστημονικό και επαγγελματικό προσανατολισμό νέων αρχιτεκτόνων. Αυτό, άλλωστε, ήταν και το μέγιστο μέρος των προσπαθειών του, μέσω του οποίου αξιώθηκε να είναι ένας Έρως Κτίστης. Όμως το πρόγραμμά του περιείχε πολλά άλλα. Ορισμένες μελέτες του εμπίπτουν περισσότερο στην Ιστορία της Τέχνης, άλλες στην ιστορία των ιδεών, ή στη βιογραφική τεκμηρίωση της πράξης ή της σκέψης κάποιων πρωταγωνιστών της Αρχιτεκτονικής ή της Αρχαιολογίας. Χάρης στο ευρύτερο ενδιαφέρον του για τόσο πολλά και την ικανότητά του να συγκροτεί τις αντίστοιχες γνώσεις με ένα σύστημα αυστηρής λογικής ταξινόμησης, ανάλυσης και δομικής συσχέτισης, ο Χ. Μπούρας ήταν κατά κανόνα σε θέση να παρακολουθεί οποιαδήποτε συζήτηση εντός του ευρύτερου πεδίου της Αρχιτεκτονικής, της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας ή της Προστασίας των μνημείων και της Οικοδομικής τεχνολογίας και με αίσθημα επιστημονικής ευθύνης και οικονομίας χρόνου να εξηγεί, να συνοψίζει και να διαφωτίζει αντικείμενα και θέματα, ακόμη και σε καθ' ύλην ειδικότερους, όταν αυτοί δεν διέθεταν τη δική του δύναμη σκέψης ή ευαισθησία, κοινωνική και πολιτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο η συμβολή του σε διάφορα επιστημονικά συμβούλια υπερέβαινε πάντοτε τα συνήθη. Τούτο συμβάδιζε με την περιβόητη μνήμη του (στην πραγματικότητα αποτέλεσμα και εντονότερου ενδιαφέροντος για περισσότερα θέματα), η οποία, συνδυαζόμενη με μακρότατη επί δεκαετίες συμμετοχή σε συλλογικά σχήματα, τον καθιστούσε αληθινό μνήμονα αυτών, όπως π.χ. στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ταυτοχρόνως, μέσω της έμπρακτης εφαρμογής της αρχής της διεπιστημονικής συνεργασίας, συνέβαλλε στη γνωριμία και εξοικείωση πλείστων με πρόσωπα και πράγματα άλλων κλάδων. Παρά την εντατική εμπλοκή του στα κοινά και την απλόχερη προσφορά πολύτιμου χρόνου σε άλλους, ιδίως σε νεώτερους, ως εκ θαύματος ο Χαράλαμπος Μπούρας παρήγε το μέγιστο σε ατομικό επιστημονικό έργο, μετρήσιμο ακόμη και ως απλή ποσότητα –πόσω μάλλον ως γινόμενο ποσότητας επί ποιότητας! Πώς το κατάφερνε; Μόνον επειδή ήταν πολύ εργατικός και επειδή διέθετε ασυνήθιστη ικανότητα κρίσεως, ασυνήθιστη ικανότητα μνημονικής συλλογής και δημιουργικής αξιοποίησης πλήθους οπτικών εικόνων και βιβλιογραφικών πληροφοριών, έξοχο τάλαντον λόγου, προφορικού και γραπτού, ταχύτατη καλλιγραφική διατύπωση ακόμη και με στυλό, τελείως απηλλαγμένη συντακτικών, ορθογραφικών και νοηματικών λαθών, ασυνήθιστο όγκο άριστα συγκροτημένων γνώσεων και μαζί ασυνήθιστη πειθαρχία, η οποία συστηματικά τον απομάκρυνε από χρονοβόρες εκ του προχείρου διεξαγόμενες συζητήσεις («πηγάδια», «όχι σύντομα τηλεφωνήματα» κ.τ.τ.), ή άλλες μορφές ελαφράς απασχόλησης. Την μη διαθεσιμότητα του Μπούρα για τέτοια, κάποιοι την είδαν σχεδόν με αντιπάθεια και ενίοτε άσκησαν επί αυτής τις ερασιτεχνικές ψυχολογικές ερμηνείες τους, παραβλέποντας ωστόσο το γεγονός ότι οι πλείστοι από τους φιλικά διαθέσιμους για μακρές ευχάριστες συζητήσεις και οικειότητες, τελικά ήταν ακριβώς εκείνοι που αντίθετα προς τον Μπούρα και τους ολίγους ομοίους του, δεν προλάβαιναν να διαβάζουν προσεκτικά τα γραπτά των φοιτητών ή των φίλων, ούτε να συντάσσουν «βαρετές επιστολές» και να συνθέτουν απαιτητικά εκπαιδευτικά κείμενα και συγγράμματα, ή να τιμούν το αναγνωστικό κοινό με ουσιώδη βιβλία, ή έστω επιστημονικά άρθρα. Παρομοίως, οι ανεύθυνα κρίνοντας, π.χ. βάσει του βαθμού ασυμφωνίας του προς την επικρατούσα ενδυματολογική ατημελησία, κατά κανόνα αγνοούσαν τη χάριν συναδέλφου σοβαρή εθελοντική διακινδύνευση του Μπούρα στα δικαστήρια της δικτατορίας. Το ίδιο επιφανειακή ήταν και η επηρεασμένη από την εποχή της εικόνας γνώμη κάποιων για τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα. Όμως, κατά τους ειδικούς τα συγγράμματα αυτά είναι εφάμιλλα μόνον με τα παγκοσμίως άριστα. Ομοίως άριστες ήσαν και οι επί δεκαετίες προτάσεις του Μπούρα για Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών ειδί-

κευσης στην Προστασία και Συντήρηση Μνημείων. Σήμερα, πολύ μετά το γύρισμα του αιώνα, τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα, έστω και χωρίς τις βιβλιογραφικές προσθήκες που ο ίδιος ήλπιζε από εμάς, εξακολουθούν να είναι τα κορυφαία του είδους τους και να αποτελούν την πρώτη επιλογή για ένα ευρύτατο φάσμα ενδιαφερομένων, συμπεριλαμβανομένων και των φοιτούντων στο Πανεπιστήμιο. Αν ήθελε κανείς να συνοψίσει τον Μπούρα σε μια φράση αυτή θα ήταν: άνθρωπος ασυνήθιστα εργατικός, ευφυής και ενάρετος, προσπλωμένος σε δύσκολα τηρούμενες αρχές, απέχων τρόπων εύκολης δημοτικότητας, υλικών αμοιβών, εθιμοτυπικών βραβεύσεων και διαδικασιών προβολής, ο οποίος εις πείσμα αντιξωών συνθηκών συνδύασε κορυφαίο ατομικό έργο με σπάνιας εμβέλειας κοινωνική προσφορά.

Αλλά για όλα αυτά και τους ποικίλους άλλους τομείς της πολυσχιδούς δράσης του Μπούρα, ο αναγνώστης δύναται να βρει περισσότερα στο αφιέρωμα «Για τον Χαράλαμπο Μπούρα» (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009).

Η ιδέα έκδοσης τόμου επιστημονικών μελετών αφιερωμένου στον Ήρωά μας, ως ελάχιστη έκφραση χρέους και ευγνωμοσύνης, γεννήθηκε το 1995, όταν εκείνος πλησίαζε το εξηκοστό πέμπτο έτος του. Δυστυχώς το σχετικό μυστικό έφθασε κάποτε στα αυτιά του και αμέσως, με τον χαρακτηριστικό ήπιο, αλλά ανυποχώρητο τρόπο του, ο άριστος δικαιούχος πάσης τιμής εξέφρασε μόνον αντιρρήσεις για το εγχείρημά μας. Αυτό το γνωρίζαμε, δεν ήθελε τιμές! Καθώς, όμως, ο χρόνος περνούσε κρίναμε προτιμότερο σιωπηρώς να παρακάμψουμε την άρνησή του. Την 10η Ιουνίου 2013 εστάλη η πρώτη εγκύκλιος προς «συναδέλφους, φίλους και μαθητές του Χαράλαμπου Μπούρα», η ανταπόκριση ήταν θερμή, η πρώτη συγκομιδή κειμένων μεγάλη και όταν πλέον το μυστικό διέρρευσε ήταν πλέον πολύ αργά, ακόμη και για έναν Μπούρα να επιμείνει στην παλαιά ασκητική θέση του. Ο αρχικός, μάλλον αισιόδοξος χρονικός στόχος (2014-15) δεν κατέστη δυνατός, αλλά πάντως η ετοιμασία συνεχίσθηκε, χωρίς να θυσιασθεί η ποιότητα του αποτελέσματος. Δυστυχώς η απώλεια χρόνου έναντι του αρχικού προγράμματος συνέπεσε με απείρως μεγαλύτερες απώλειες. Η αγαπητή μας Λιλή Χατζητρύφωνος, συγγραφέας του σπουδαιότατου άρθρου για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη, απεβίωσε προώρως (†14 Σεπτ. 2016). Ομοίως άτυχος υπήρξε και ο Slobodan Ćurčić (†3 Δεκ. 2017), άριστος ομότεχνος, επί δεκαετίες φίλος του Μπούρα και μέλος της επιστημονικής επιτροπής του παρόντος. Η θλίψη μας γι' αυτές τις απώλειες επαυξάνεται από εκείνην για την προηγηθείσα απώλεια του λατρευτού μας δασκάλου και ήρωα (†27 Ιουλ. 2016). Τώρα πλέον το ανά χείρας σύγγραμμα τιμά μόνον τη μνήμη του. Πέραν αυτού, πάντως, συμβάλλει σε ό,τι εκείνος είχε και υπεδείκνυε εις πάντας ως πρόταγμα: τη συνεχή μέριμνα για τα μνημεία, ως κοινωνικά αγαθά και την καλλιέργεια της οικείας επιστήμης ως μέρους της ανθρωπιστικής παιδείας και ως πεδίου άσκησης πνεύματος και επαγγελματικού ήθους.

Το παρόν αφιέρωμα, μια συλλογή 112 άρθρων σε δύο ογκώδεις τόμους, παρουσιάζει θεματική ευρύτητα ανταποκρινόμενη στη θεματική ευρύτητα των δημοσιεύσεων, της διδασκαλίας και της λοιπής δράσης του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και το περιεχόμενο των άρθρων οφείλεται στην επιστημονική ετοιμότητα των συγγραφέων και εξίσου στην προθυμία τους για συμμετοχή. Η ευόδωση, όμως, της φιλόδοξης αυτής προσπάθειας έγινε δυνατή μόνον χάρις στη μεγάλη εμπειρία και το έμπρακτο ενδιαφέρον του εκδοτικού οίκου, αλλά και χάρις στη γενναιοδωρία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, του Αιγέα, του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, του Ιδρύματος Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, τους οποίους και από αυτή τη θέση ευχαριστούμε θερμά.

Ειδικότερες ευχαριστίες εκφράζομε προς τις κυρίες Άννη και Αθηνά Ραγιά, για τον γενικό συντονισμό της έκδοσης και τη σελίδα προς σελίδα διαμόρφωση αυτής και προς την αρχαιολόγο κυρία Κ. Μπίρταχα για την κοπιώδη σελιδοποίηση και την εκδοτική επιμέλεια.

Οι επιμελητές

Κ. ΖΑΜΠΙΑΣ, Μ. ΚΟΡΡΕΣ, Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΝΟ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΔΡΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΟΛΙΑΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Το Ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και Ασκληπιού, όπως ονομαζόταν το μεγάλο θεραπευτήριο της Επιδαύρου κατά την αρχαιότητα, είναι γνωστό ότι ήταν εφοδιασμένο με ένα ευρύτατο σύστημα ύδρευσης με υδραγωγεία, φρέατα, δεξαμενές και κρήνες διαφόρων εποχών. Αναφορές στις κατασκευές αυτές, παλαιότερες και νεότερες¹, έχουν τεκμηριώσει τα μέχρι τώρα γνωστά τμήματα αυτού του συστήματος, χωρίς όμως να συνιστούν μια κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα του. Η παρούσα συμβολή προσθέτει σημαντικά νέα στοιχεία για τα ήδη γνωστά τμήματα των υδραυλικών αυτών κατασκευών, αλλά και μεγάλα, άγνωστα μέχρι σήμερα στη σχετική βιβλιογραφία, νέα τμήματα του συστήματος. Η εικόνα που προκύπτει (σχέδ. 1)² είναι κατά πολύ πλουσιότερη από την ήδη γνωστή, αφήνει όμως ακόμη πολλά κενά προς διερεύνηση στο πεδίο, μετά την οποία θα μπορέσει η έρευνα να αναγνωρίσει στο σύνολό τους τα τεχνικά αυτά έργα, τη δομή, τη λειτουργία και τη χρονολογία τους, καθώς και τον ενδεχόμενο συσχετισμό τους³.

Το υπόγειο, λαξευτό στο υπέδαφος υδραγωγείο της Αγίας Άννας (Υ1), το παλαιότερο πιθανότατα στην περιοχή, ήταν από παλιά γνωστό⁴. Με την έρευνα των συγγραφέων, την οποία βοήθησε ουσιαστικά με την ευρεία και αναδρομική γνώση του εδάφους και των διάσπαρτων αρχαίων λειψάνων της περιοχής ο συνταξιούχος

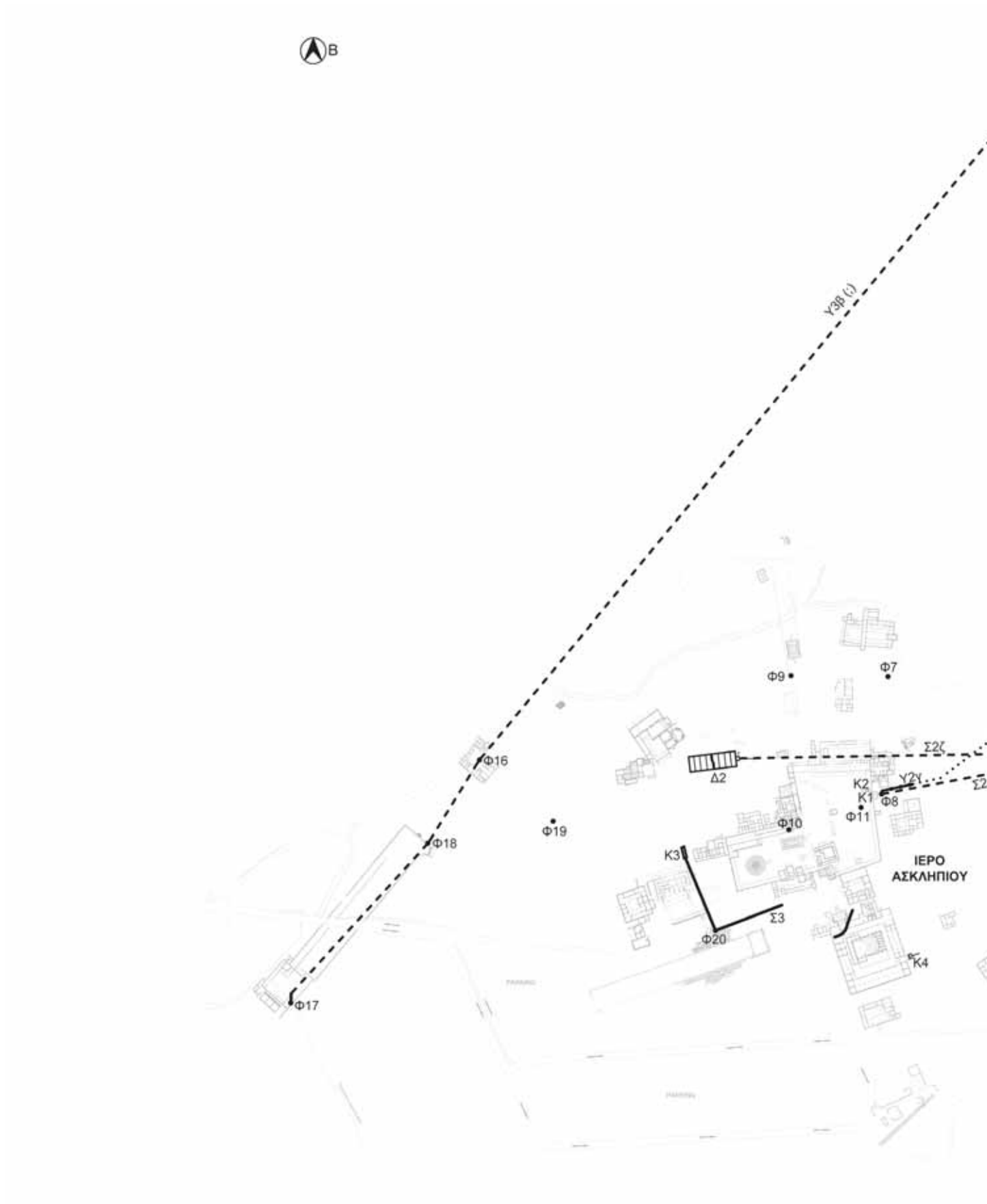
αρχαιοφύλακας Γιάννης Σαρρής, προστίθενται τα ακόλουθα στοιχεία: Η αφετηρία του υδραγωγείου δεν είναι το σημείο στο οποίο βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Άννας. Μία πηγή (Π1) φαίνεται ότι υπήρχε περίπου 75 μ. ανατολικότερα⁵, σε σημείο με υψόμετρο στην επιφάνεια του εδάφους 412,80 μ. Στο σημείο αυτό είναι το πιθανότερο ότι βρίσκεται η αρχή μιας σήραγγας (Σ1) που εντοπίστηκε τώρα (εικ. 1), η οποία ερχόμενη από τα ανατολικά με ελαφρή απόκλιση προς τα νότια, εφάπτεται σε υψόμετρο πυθμένα 399,70 μ. στο κυλινδρικό τοίχωμα του γνωστού από παλιά φρέατος Φ1 (σχέδ. 2), που ανοίγεται αμέσως βόρεια του ιερού της Αγ. Άννας και συνεχίζεται επί περίπου 8 μ., για να καταλήξει σε κτίσμα (σήμερα κάτω από την εκκλησία) με τοιχοποιία καλυμμένη με ισχυρό κονίαμα και με θολωτή (διαμορφωμένη τεχνητά ή από διάβρωση) αίθουσα διαμέτρου περίπου 2 μ. (εικ. 2), στην οποία κατερχόταν κανείς από τα νοτιοδυτικά με θολωτό, κατηφορικό⁶ διαδρομο πλάτους 0,60 μ. (εικ. 3). Στους πλευρικούς τοίχους του διαδρόμου ανοίγονται μικρές τετράγωνες κόγχες. Το φρέαρ (Φ1), στο οποίο εφάπτεται αυτή η σήραγγα, είναι λαξευμένο στον βράχο σε κυλινδρική μορφή διαμέτρου περίπου 1,10 μ., μέχρι το επίπεδο της σήραγγας. Από τη στάθμη αυτή το φρέαρ συνεχίζει βαθύτερα κατά περίπου 1,10 μ. σε ημικυκλική διατομή και στη συνέχεια κατά τουλάχιστον 4,50 μ. σε κατακόρυφο, στενό και

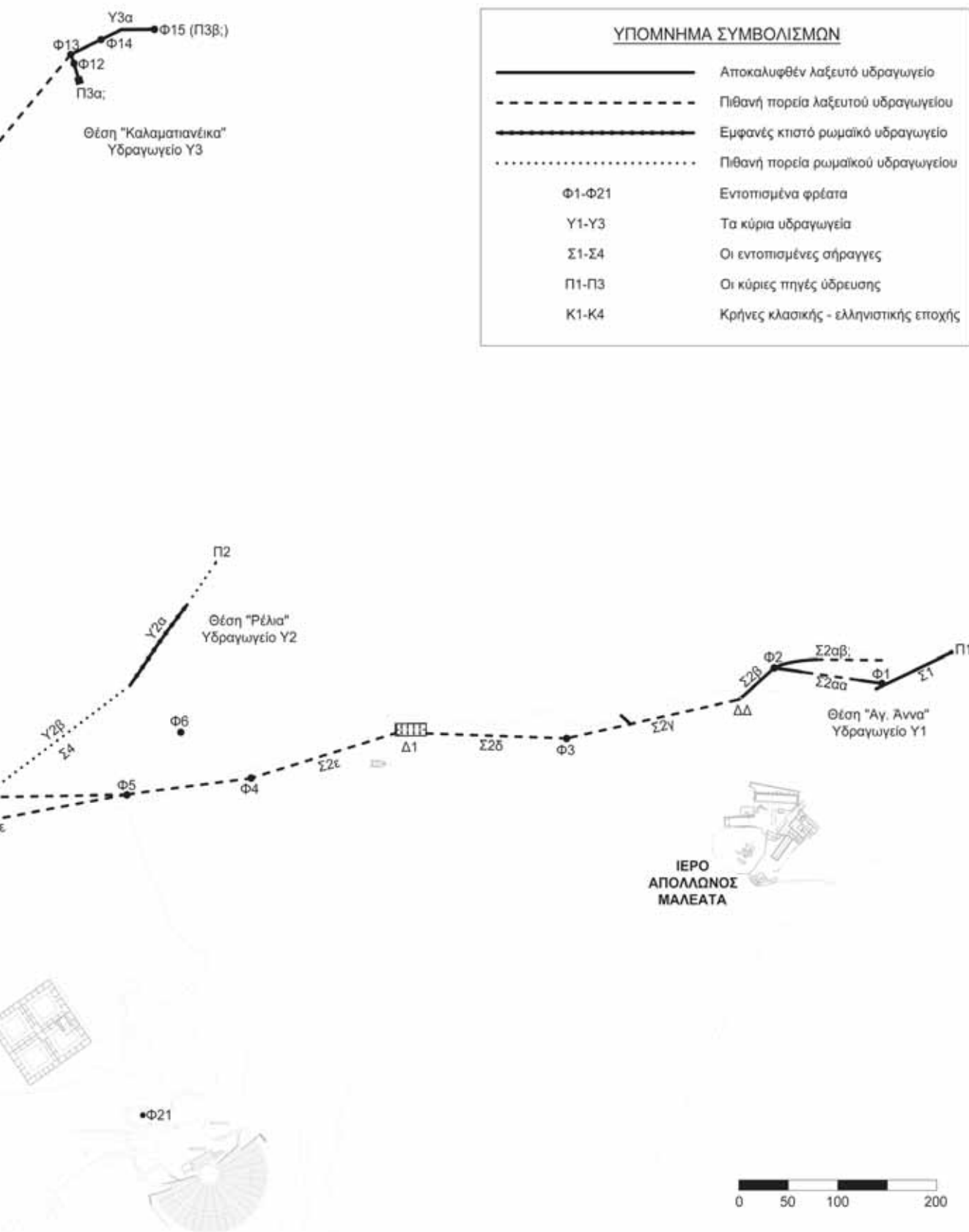
* Οι συγγραφείς αυτής της ανακοίνωσης, με την οποία αναδεικνύονται νέες πλευρές των εκτεταμένων και τεχνικά ιδιαίτερα εξελιγμένων υποδομών του Ασκληπιείου της Επιδαύρου, διατηρούν με ευγνωμοσύνη στη μνήμη τους την πολύτιμη συμβολή του Χαρ. Μπούρα ως μέλος της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου στην ανάδειξη των μνημείων του κεντρικού αυτού θεραπευτηρίου της αρχαιότητας. Οι ίδιοι έμαθαν πολλά από τη μακροχρόνια συνεργασία μαζί του.

1. Βλ. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 2007, 305-318 με αναφορά στις παλαιότερες πηγές.
2. Με του σχεδίου αυτού τις κωδικοποιημένες ενδείξεις σημαίνονται στο κείμενο τα διάφορα υδραυλικά έργα και τα τμήματά τους.
3. Η έρευνα αυτή δεν επεκτάθηκε στους επίγειους υδραγωγούς οι οποίοι διατρέχουν ολόκληρο το Ιερό, διανέμοντας το νερό στις

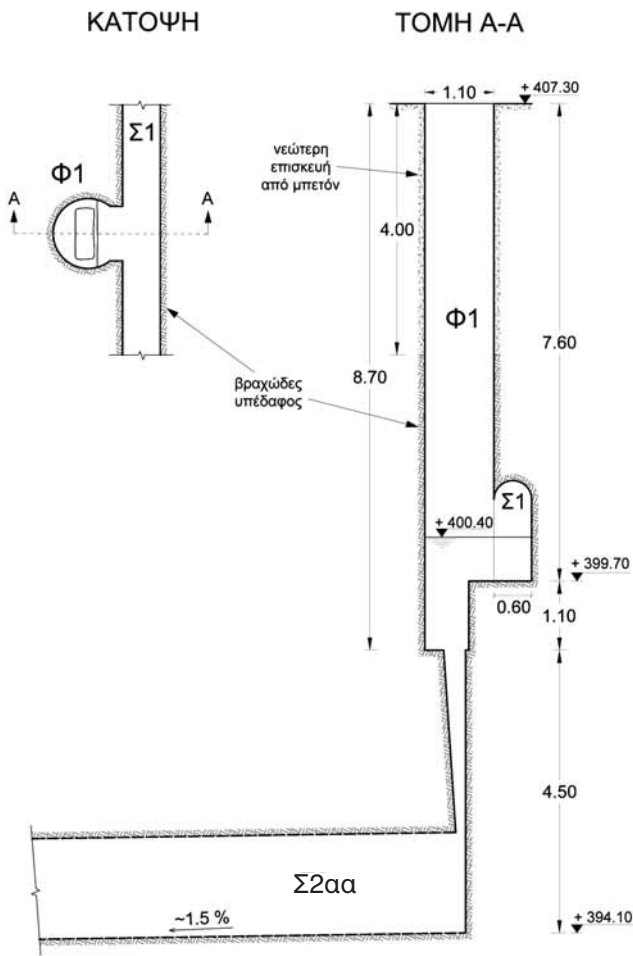
εγκαταστάσεις του, και σε κρήνες, όπως αυτή στα ανατολικά του Τελετουργικού Εστιατορίου. ΚΥΡΙΑΚΗ 2012, σχέδ. 3.

4. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 165· ΛΑΜΒΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1980, 56-57, πίν. 7· Β.Ε.Ε.Σ. ΚΥΡΙΑΚΗ, «Η Δωρική και η Ιερή Κρήνη», στο ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1999, 49.
5. Τη θέση της υπέδειξε ο Γ. Σαρρής, του οποίου η μνήμη στοιχείων που σήμερα δεν είναι πλέον ορατά είναι πολύτιμη. Πολύτιμη ήταν επίσης στην έρευνα η συμβολή των Αναστασίας Γεώργα, μηχανικού Τ.Ε., και των εργατοτεχνιτών Χ. Χρόνη, Α. Αντωνόπουλου και Γ. Μαγκλάρη.
6. Το κατώτερο τμήμα του θολωτού διαδρόμου καλύπτεται σήμερα από επίχωση, ώστε να μην είναι σαφής η μορφή της καθόδου, η οποία πιθανότατα ήταν κλιμακωτή.

Σχέδ. 1. Τα υδραυλικά έργα στην ευρύτερη περιοχή του Ασκληπείου Επιδαύρου.

Σχέδ. 2. Κάτοψη και τομή του φρέατος Φ1.

σφηνοειδές προς τα κάτω λάξευμα διατομής ορθογωνίου παραλληλογράμμου, με την επιμήκη πλευρά παράλληλη στη σήραγγα Σ1. Προφανώς το νερό το οποίο ερχόταν με τη σήραγγα Σ1 έπεφτε από τα ανατολικά με καταρράκτη⁷ στο φρέαρ, για να συνεχίσει την πορεία του προς το ιερό με άλλη σήραγγα που ξεκινούσε στο βάθος του (Σ2αα), ενώ το δυτικό μέρος της πρώτης και το κτίσμα με την αίθουσα και τον διάδρομο αποτελούσε την πρόσβαση προς το φρέαρ και το νερό και ταυτόχρονα τόπο λατρείας του νερού, ένα είδος νυμφαίου, όπως δείχνουν οι κόγχες στον διάδρομο πρόσβασης. Το

7. Ο εκ των συγγραφέων Β. Λαμπρινουδάκης ενθυμείται τον έντονο θόρυβο που ακουγόταν στο ιερό της εκκλησίας από την υδατόπτωση στο φρέαρ κατά τις επισκέψεις του στον χώρο τα πρώτα έτη της ανασκαφής του στο ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα (πρβ. ΠΑΕ 1975, 164 και ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1976, 5 και σημ. 7).

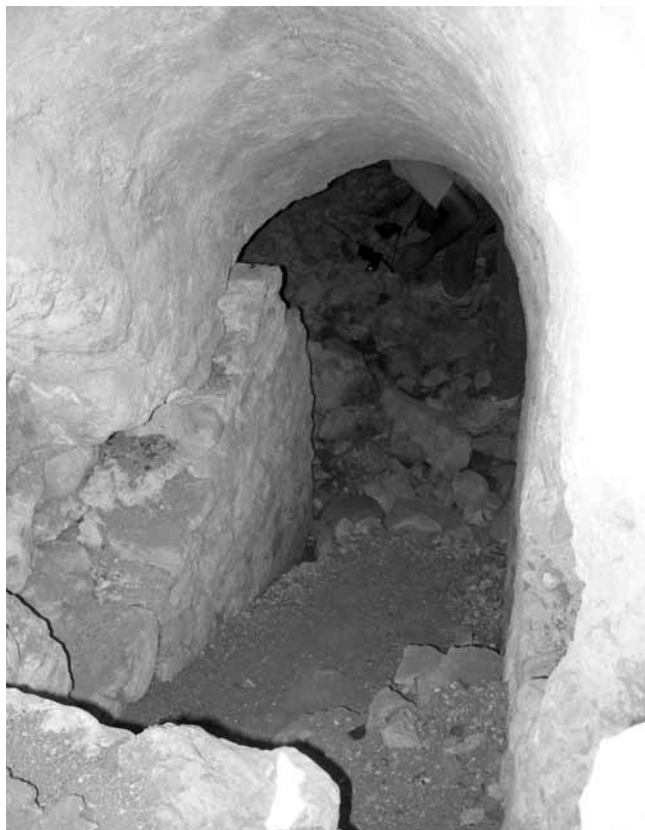
Εικ. 1. Η σήραγγα Σ1 και τα δύο στόμιά της προς τα ανατολικά και δυτικά, όπως φαίνονται από τη βόρεια πλευρά του στομίου του φρέατος Φ1.

Εικ. 2. Η θολωτή αίθουσα κάτω από την εκκλησία της Αγ. Άννας από τα δυτικά.

κτίσμα, πάνω στο οποίο έχει εδρασθεί η Αγία Άννα, φαίνεται να ανάγεται στην εποχή της Ρωμαιοκρατίας. Το υδραγωγείο, όμως, της Αγίας Άννας εκτιμάται ότι κατασκευάστηκε πολύ νωρίτερα, στην αρχή των κλασικών χρόνων⁸. Στη νεοενοπιισθείσα σήραγγα Σ1 που έρχεται από τα ανατολικά, η στάθμη του νερού βρίσκεται σήμερα σε ύψος 0,70 μ. από τον πυθμένα της. Αλλά και στο φρέαρ Φ1, που συγκοινωνεί με τη σήραγγα Σ1, το νερό διατηρείται από τη στάθμη αυτή μέχρι το πλήρες βάθος του. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι κατά πάσα πιθανότητα η σήραγγα Σ2αα που παραλάμβανε το νερό

8. Βλ. π.π., σημ. 1 και 3. Η τεχνολογία της κατασκευής σιράγγων σε υδραγωγεία ήταν από τους αρχαίους χρόνους ανεπτυγμένη στην Ελλάδα, GREWE 1998, 55-69. CHRYSOULAKI κ.ά. 2017, 417-442· AVGERINOU 2017, 443-472.

Εικ. 3. Ο κατηφορικός διάδρομος του κτίσματος κάτω από την Αγία Άννα.

Εικ. 4. Το φρέαρ Φ2.

από αυτό έχει κάπου στη διαδρομή της κρημνισθεί και φράξει. Η συστηματική περιοδική παρατήρηση θα δείξει, αν και πόσο μεταβάλλεται η στάθμη του νερού σε περιόδους εντόνων βροχών ή ανομβρίας, και θα βοηθήσει στην εκτίμηση κατά πόσον η ανώτερη σήραγγα Σ1 φέρνει και σήμερα νερό, το οποίο φυλακίζεται κατόπιν στο βάθος του φρέατος Φ1 και στο ελεύθερο τμήμα της σήραγγας Σ2αα που ξεκινά από αυτό, οπότε και η σήραγγα Σ1 μπορεί σε πρώτη φάση να ήταν σύγχρονη με το αρχικό υδραγωγείο, ή το ίδιο το φρέαρ Φ1 μαστεύει νερό από μια δεύτερη πηγή εκεί, οπότε η σήραγγα Σ1 αποτέλεσε σε μεταγενέστερο χρόνο μια δεύτερη, συμπληρωματική κατασκευή για αύξηση της παροχής ύδατος. Την εκτίμηση αυτή μπορεί επίσης να βοηθήσει η πλήρης άντληση του νερού του φρέατος πριν από την περίοδο των βροχοπτώσεων και η παρακολούθηση της εκ νέου εισροής νερού.

Σε απόσταση 109,60 μ. προς τα βορειοδυτικά από το φρέαρ Φ1 στην Αγία Άννα βρίσκεται ένα άλλο, γνω-

στό επίσης⁹ φρέαρ (Φ2), λαξευμένο στον βράχο (εικ. 4), του οποίου τα χείλη έχουν ανυψωθεί, όπως και εκείνου της Αγίας Άννας, στη σύγχρονη εποχή με ένα βαρύ τσιμεντένιο στόμιο. Η κατάληξη σε αυτό σήραγγας από τα ανατολικά και από την κατεύθυνση περίπου της Αγίας Άννας, της οποίας το κάτω μέρος του στομίου περιέχει παχύ στρώμα επίχωσης, δείχνει ότι η σήραγγα αυτή είναι πιθανότατα η Σ2αα, η οποία συνέδεε τα φρέατα Φ1 και Φ2. Στο φρέαρ όμως αυτό, στο οποίο πάντως μετά από έντονη βροχόπτωση συγκεντρώνεται νερό, διαπιστώθηκε ότι εκβάλλει και μια δεύτερη σήραγγα (Σ2αβ, εικ. 5), στα αριστερά όπως βλέπει κανείς το στόμιο της πρώτης, ερχόμενη από ψηλότερα στην πλαγιά με ελαφρά καμπύλη από τα ανατολικά προς νοτιοδυτικά για να συναντήσει το φρέαρ. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί αν τη σήραγγα Σ2αβ τροφοδοτούσε η ίδια πηγή Π1 ή άλλη, ή ακόμη αν αυτή παραλάμβανε το νερό της πηγής Π1 και η σήραγγα Σ1 είχε άλλη αφετηρία. Στα δεξιά πάντως της σήραγγας

9. ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ 2007, 307, εικ. 2, Φ2.

Εικ. 5. Το στόμιο της σήραγγας Σ2αβ στο φρέαρ Φ2.

Εικ. 6. Η σήραγγα Σ2γ από το φρέαρ Φ3.

Σ2αα ανοίγεται στο τοίχωμα του φρέατος Φ2 η σήραγγα Σ2β, με την οποία το υπόγειο λαξευτό υδραγωγείο οδεύει επί 43,40 μ. προς τα νοτιοδυτικά και φθάνει (με υψόμετρο πυθμένα περίπου στα 388,90 μ.) μέχρι την κλειστή δεξαμενή (ΔΔ), την οποία κατασκεύασε η τότε Κοινότητα του Λυγουριού για την ύδρευσή της κατά τα έτη 1936-1939. Το τμήμα αυτό της σήραγγας (Σ2β) είναι ευθύγραμμο, ολόκληρο προσβάσιμο και προσφέρεται για παρατηρήσεις της κατασκευής της, μετρήσεις του μεγέθους της και της κλίσης της αύλακας¹⁰. Το γεγονός της κατασκευής της δημοτικής δεξαμενής ύδρευσης στο σημείο αυτό, εκεί όπου η κοιλάδα μεταξύ Αγίας Άννας και ιερού του Απόλλωνος Μαλεάτα στενεύει και γίνεται περισσότερο απότομη, δείχνει ότι η σήραγγα στο σημείο αυτό κάποια στιγμή καταστράφηκε με εκσκαφή ή διάβρωση του εδάφους και στο σημείο της καταστροφής απέκτησε ένα ανοιχτό στόμιο. Και εδώ απαιτείται να διερευνηθεί το με πυκνότερη βλάστηση καλυπτόμενο, ιδιαίτερα δυσπρόσιτο σήμερα τμήμα της κοιλάδας αμέσως στα δυτικά της δημοτικής, σήμερα μη λειτουργούσης πλέον δεξαμενής, για να συλεγούν στοιχεία που θα ερμηνεύσουν και θα τοποθετήσουν ιστορικά¹¹ αυτή τη διακοπή της σήραγγας.

Πάντως, το υδραγωγείο είναι βέβαιο ότι συνεχιζόταν προς τα δυτικά, αφού σε απόσταση περίπου 182 μ. από τη σύγχρονη δεξαμενή και σε υψομετρική διαφορά περίπου 24 μ. από αυτήν υπάρχει φρέαρ (Φ3), στο οποίο διαπιστώθηκε ότι καταλήγει υπόγεια σήραγγα (Σ2γ) από τα ανατολικά (εικ. 6), με υψόμετρο πυθμένα περίπου στα 364,70 μ. Το φρέαρ Φ3 έχει νερό και χρησιμοποιείται και σήμερα. Η μετατροπή του από φρέαρ επίσκεψης-καθαρισμού και φωτισμού σε πηγάδι συνδέεται με το χτίσιμο της δυτικής του πλευράς με πέτρες και τεμάχια οπτοπλίνθων (εικ. 7), ώστε το νερό που ερχόταν από τη σήραγγα να συγκεντρώνεται σε αυτό. Με την ίδια μετατροπή, της οποίας η χρονολογία μένει προς διερεύνηση, πρέπει να συνδέεται επιφανειακός κτιστός με λίθους και κονίαμα αγωγός, του οποίου σώζονται ακόμα μεγάλα τμήματα, που συνέδεε το φρέαρ Φ3 με τη μεγάλη ελληνιστική δεξαμενή Δ1¹².

10. Η σήραγγα έχει μέσο ύψος 1,60 μ. και πλάτος 0,60 μ., και η κλίση του πυθμένα της είναι 1,50%. Στα τοιχώματα τα άλατα υποδεικνύουν μια στάθμη του ρέοντος ύδατος σε ύψος μέχρι περίπου τα 0,40 μ., ΛΑΜΒΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1980, 56-57, πίν.7.

11. Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη συγκροτήματος λουτρών (;) μέσα στην πυκνή βλάστηση. Θα βοηθήσει σχετικά την έρευνα η διερεύνηση του πεδίου.

12. Αναφορά με σχέδιο ήδη στην *Expédition Scientifique de Morée* II, 1833, πίν. 77 M και 84 FI-V· ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 166· ΠΕΠΠΑ-ΠΑ-

ΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 2007, 312. Στην *Expédition* σημειώνεται (σ. 166, Planche 84, Fig. V) το υλικό δύο στοιχείων του επιφανειακού αγωγού: «αύλακα από ερυθρωπό μάρμαρο» (νοείται ο ροδόχρους τοπικός ασβεστόλιθος) και «καλυπτήριες πλάκες και επίστεψη από πολύ σκληρό ασβεστόλιθο». Στο σχέδιο Fig.V εμφανίζεται η αύλακα εγκιβωτισμένη σε πλευρικούς, χονδρικά ισόδομους τοίχους που καλύπτονται από λίθινη πλάκα και σαμαρική επίστεψη. Από τα σωζόμενα σήμερα επί τόπου ή διάσπαρτα στοιχεία του αγωγού ελέγχονται ακριβείς οι αναφορές της *Expédition* ως προς την

Είναι λογικό να υποθέσει κανείς ότι ο τοίχος στη δυτική πλευρά του φρέατος Φ3 έφραξε το άνοιγμα της συνέχειας της αρχικής σήραγγας προς δυσμάς. Μένει ακόμα να εξετασθεί με έρευνα της δεξαμενής μέχρι τον πυθμένα της η σχέση της ή μη με την σήραγγα που ξεκινούσε προς δυσμάς (τμήμα Σ2δ) από το φρέαρ Φ3. Στο σχέδ. 1 η εμφανιζόμενη σύνδεση της σήραγγας με τη δεξαμενή, μήκους περίπου 140 μ. είναι προς το παρόν υποθετική. Ότι, όμως, το υπόγειο υδραγωγείο συνεχιζόταν μέχρι το ιερό και ότι το νερό του κατά τους ύστερους κλασικούς χρόνους έφθανε στους ταμειυτήρες των κρηνών «Δωρικής» (Κ1) και «Ιεράς» (Κ2)¹³ και ενδεχομένως της δεξαμενής Δ2¹⁴ στα βόρεια και βορειοδυτικά του ιερού, για να διανεμηθεί από εκεί στις διάφορες εγκαταστάσεις του, είναι μάλλον βέβαιο, όπως δείχνουν τα φρέατα Φ4 και Φ5 (Σχέδ. 1) τα οποία έχουν εντοπισθεί (εικ. 8-9)¹⁵ στη νοητή διαδρομή του (Σ2ε) από τη δεξαμενή Δ1 έως τις κρήνες, μήκους περίπου 530 μ., και πιθανώς έως τη δεξαμενή Δ2 με δεύτερο κλάδο (Σ2ζ), μήκους περίπου 380 μ. Τα φρέατα Φ6 και Φ7 φαίνονται προς το παρόν να είναι αυτόνομα και να λειτουργούσαν με μάζευση του νερού που υπήρχε άφθονο στο υπέδαφος, όπως και τα πρώιμα φρέατα στην είσοδο του ιερού (Φ9) και στο Άβατο (Φ10)¹⁶. Ένα άλλο φρέαρ, όμως, μπροστά από το Επιδότειο (Φ8) είναι στην ίδια γραμμή με τα φρέατα Φ4 και Φ5 και πολύ κοντά στις κρήνες Κ1 και Κ2 στο ανατολικό μέρος του ιερού και πρέπει να διερευνηθεί αν, όπως φαίνεται, αποτελούσε την κατάληξη του υδραγωγείου της Αγίας Άννας.

Υπόγειες, όμως, στοές φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν, εκτός από το πυκνό σύστημα των επιγείων αυλάκων, την κυκλοφορία του νερού και μέσα στο ευρύ τέμενος του Ασκληπιού¹⁷. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν φρεατοειδής κατασκευή με πιθανό δεύτερο στόμιο (Φ11) 16 μ. νοτιοδυτικά της «Δωρικής Κρήνης» Κ1 (εικ. 10), η οποία συνδεόταν με αυτήν και με υπέργεια αύλακα,

αύλακα και την κάλυψη, όχι όμως και ως προς τους πλευρικούς τοίχους.

13. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 167-168· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1999, 49-50· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2016, 12, εικ. 13.

14. *Expédition*, π.π. σημ. 11, πίν. 77 Ν και 84 FVI-VIII· ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 166· ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 2007, 313, εικ. 9.

15. Το Φ6 αναφέρεται για πρώτη φορά εδώ, για το Φ7 βλ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1999, 83, εικ. 71.

16. Και τα δύο πολύ γνωστά στη βιβλιογραφία, βλ. τελευταία ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 2016, 10-12, εικ. 12-14.

17. Πβ. IG IV²1, την οικοδομική επιγραφή αρ. 110, C στ. 5-9: τὰν τὰ φρον εἰς τὰν κ(α)ταγωγὰν τοῦ ὕδατος | εἰς τὸ βαλανεῖον τετραποδιὰν δεκαπέντε.

Εικ. 7. Η δυτική πλευρά του φρέατος Φ3 με χτισμένο το στόμιο της σήραγγας Σ2δ.

Εικ. 8. Το στόμιο του φρέατος Φ4.

Εικ. 9. Το στόμιο του φρέατος Φ5.

Εικ. 10. Η φρεατοειδής κατασκευή Φ11 στα νοτιοδυτικά της «Δωρικής Κρήνης» Κ1.

Εικ. 11. Αγωγός σε υπόγειο χώρο του Τελετουργικού Εστιατορίου.

Εικ. 12. Το σημείο καμπής της σήραγγας κάτω από τη βόρεια πλευρά του σταδίου μέσα από το φρέαρ επίσκεψης.

αγωγός σε υπόγειο χώρο κάτω από το δυτικό άκρο της βόρειας εσωτερικής στοάς του Τελετουργικού Εστιατορίου¹⁸, κοντά στις μαγειρικές του εγκαταστάσεις (εικ. 11), και σήραγγα (Σ3) η οποία έρχεται από τα ανατολικά κάτω από τη βόρεια πλευρά των κερκίδων του σταδίου σε φρέαρ επίσκεψης που ανοίγεται ανάμεσα στα εδώλια λίγο πριν από τη θολωτή δίοδο προς την παλαιστέρα και εκεί κάμπτεται με ορθή γωνία (εικ. 12) προς τα βορειοδυτικά, για να καταλήξει, όπως φαίνεται από την κατεύθυνσή της, μετά από περίπου 80 μ. στην κρήνη Κ3¹⁹. Η σχέση ή παραλληλία των στοών και των αγωγών αυτών, που πρέπει να ανήκουν στην εποχή της ακμής του ιερού, είναι, λόγω του αποσπασματικού εντοπισμού τους, ασαφής και απαιτείται η συστηματική τους έρευνα και μελέτη.

Η ύδρευση του ιερού εξυπηρετήθηκε και με ένα δεύτερο υδραγωγείο, το οποίο έφερνε σε αυτό το νερό μιας άλλης πηγής, που βρισκόταν στις δυτικές υπώρειες του Κυνορτίου. Ήδη ο Καββαδίας σημειώνει²⁰: «δύο δὲ τοιαῦται πηγαὶ σώζονται καὶ σήμερον διὰ παλαιῶν ὑδραγωγείων ἐκρέουσαι, ἡ μὲν παρὰ τὴν Ἁγίαν Ἄννην, ἡ δὲ ἐν θέσει καλουμένην Ρέλια». Η πηγή αυτή (Π2) κατά την εποχή των ανασκαφών του Καββαδία ήταν προφανώς ενεργή και το νερό της αναλύθηκε τότε μαζί με το νερό της πηγής Π1 της Αγίας Άννας και εκείνο του φρέατος Φ10 του Αβάτου από τον καθηγητή της Φαρμακευτικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Αναστάσιο Δαμβέργη. Τα αποτελέσματα έδειξαν²¹ ότι και στις τρεις περιπτώσεις το νερό ήταν μεταλλικό, ελαφρά αλκαλικό «προσομοιάζον τοῖς ὕδασι τοῦ Ενῖαν», και ιαματικό για ουρικές ψαμμιάσεις και λιθιάσεις, καθώς και για παθήσεις του στομάχου. Από τα τρία δείγματα νερού εκείνο του φρέατος Φ10 στο Άβατο βρέθηκε το περιεκτικότερο στα ιαματικά συστατικά, ενώ της πηγής Π2 στα Ρέλια, το ασθενέστερο.

Η έρευνα των συγγραφέων του άρθρου αυτού εντόπισε την πηγή Π2 περί τα 435 μ. βορειοανατολικά των κρηνών Κ1 και Κ2 σε κοίλωμα του εδάφους, όπου σήμερα αναβλύζει ελάχιστο νερό από χαμηλή και αβαθή λαξευτή σπηλαιώση πλάτους περ. 0,80 μ. σε υψόμετρο

18. ΚΥΡΙΑΚΗ 2016, 351-360. Λ. Παλαιοκρασσά, Ημερολόγιο ανασκαφής 1992, Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε., 319-345.

19. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 168, Κρήνη Δ'.

20. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ 1900, 165.

21. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ 1899, 106-110· DAMBERGIS 1903, 6-7. Το νερό της περιοχής αξιοποιήθηκε μάλιστα εμπορικά με βάση τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας για ένα διάστημα περί το 1976 από την τοπική επιχείρηση Αναστάσιος Σμυρλής και Υιός (εικ. 13).

332 μ. (εικ. 14). Σε απόσταση περίπου 50 μ. από την πηγή Π2 σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση τα ερείπια κτιστού θολωτού υδραγωγείου (Υ2) των χρόνων της Ρωμαιοκρατίας, τα οποία, υπόγεια ασφαλώς αρχικά, έχουν απογυμνωθεί επί 45 μ. από ένα ρέμα το οποίο ακολούθησε το δρόμο τους προς τα νοτιοδυτικά μετά την κατάρρευση της οροφής τους. Το τμήμα αυτό του υδραγωγείου δίνει την ευκαιρία να μελετηθεί η δομή του: Τα τοιχώματά του αποτελούνται από δύο στρώσεις πωρολιθοπλίνθων σε δεύτερη χρήση (εικ. 15), πάνω στους οποίους εδράζεται το ανώτερο θολωτό τμήμα του έργου από λιθόδεμα (εικ. 16). Το πλάτος του υδραγωγείου είναι 0,60 μ. και το ύψος του περί τα 1,60 μ. Μετά τα 90 μ. από την πηγή Π2 η συνέχεια του υδραγωγείου ανιχνεύεται επί 60 μ. από στενά γραμμικά χάσματα ή υποχωρήσεις στο έδαφος, ή ακόμη και από σειρές μικρών λογάδων λίθων, που οφείλονται σε άνοιγμα ή μικρές καταρρεύσεις ή αποσυναρμολόγηση της κορυφής της θόλου του έργου, το οποίο πρέπει να σώζεται ολόκληρο στο υπέδαφος. Μετά από 150 μ. από την πηγή Π2, το υδραγωγείο, του οποίου η όδευση μέχρι εκεί (Υ2α) βεβαιώνεται από τα ακάλυπτα και τα εκδηλούμενα στην επιφάνεια του εδάφους υπόγεια μέρη του, δεν μπορεί παρά να διαπερνούσε με σήραγγα (Υ2β, Σ4) το ύψωμα το οποίο βρίσκεται μπροστά του στο δρόμο προς το ιερό. Εικάζεται ότι το υπόγειο αυτό τμήμα κατέληγε μετά από 240 περίπου μέτρα στο ίδιο σημείο που κατέληγε και το υδραγωγείο της Αγίας Άννας (Υ1, Σ2ε). Πράγματι, ένα καταληκτήριο τμήμα υπόγειου θολωτού υδραγωγείου ρωμαϊκών χρόνων μήκους 15 περίπου μ. (Υ2γ, εικ. 17) έχει ανασκαφεί²² 23 περίπου μέτρα ανατολικά της «Δωρικής» κρήνης Κ1. Προς τα δυτικά έχει διατηρηθεί και η θόλος του, της οποίας αποκαλύφθηκε μόνο η άνω επιφάνεια, ενώ ανατολικότερα για ένα διάστημα σώζονται μόνο οι πλευρικοί τοίχοι και μετά το υδραγωγείο συνεχίζεται υπόγειο στο άσκαφο. Στο σημείο αυτό που η στοά είναι ανοικτή (εικ. 18) μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι η κατασκευή παρουσιάζει την ίδια δομή με εκείνη των εκτεθειμένων ερειπίων στα Ρέλια. Το πλάτος του υδραγωγείου είναι και εδώ 0,60 μ. Από το ανεσκαμμένο αυτό τμήμα του υδραγωγείου μέχρι τον ταμιευτήρα της «Δωρικής» κρήνης Κ1 η διαδρομή του νερού αναγνωρίζεται από στοιχεία που έχουν προκύψει από παλαιότερες ανασκαφές: Το νερό, αφού περνούσε μέσα από μια λεκάνη καθίζη-

Εικ. 13. Φιάλη της επιχείρησης Αναστάσιος Σμυρλής και Υιός με το ιαματικό νερό της περιοχής (1976).

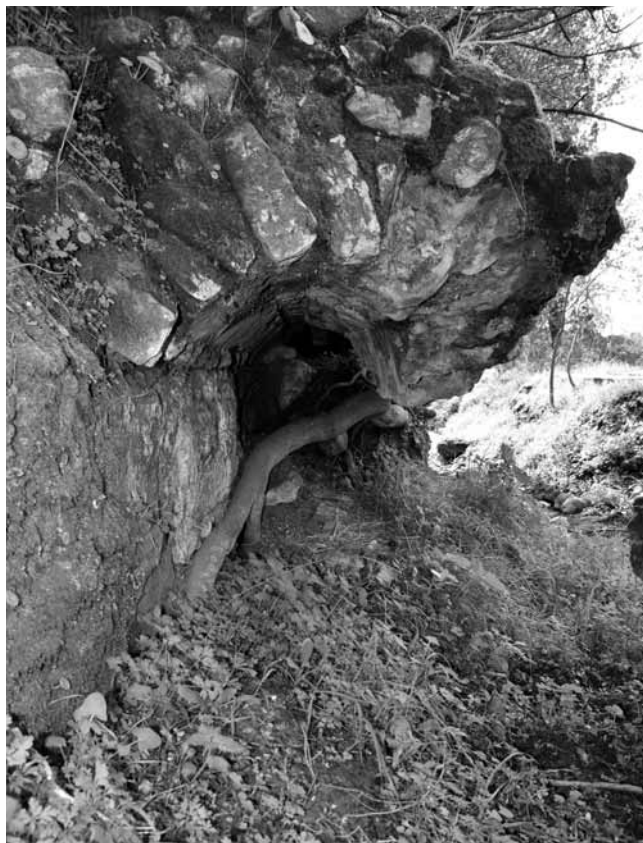

Εικ. 14. Η πηγή Π2 στα Ρέλια.

22. Στ. Μακρυπόδη, Ημερολόγιο ανασκαφής 1999, Αρχείο Ε.Σ.Μ.Ε., 71-397.

Εικ. 15. Ερείπια του ρωμαϊκού υδραγωγείου Υ2 (Υ2α) με εμφανή τα χαρακτηριστικά των πλευρικών τοιχωμάτων.

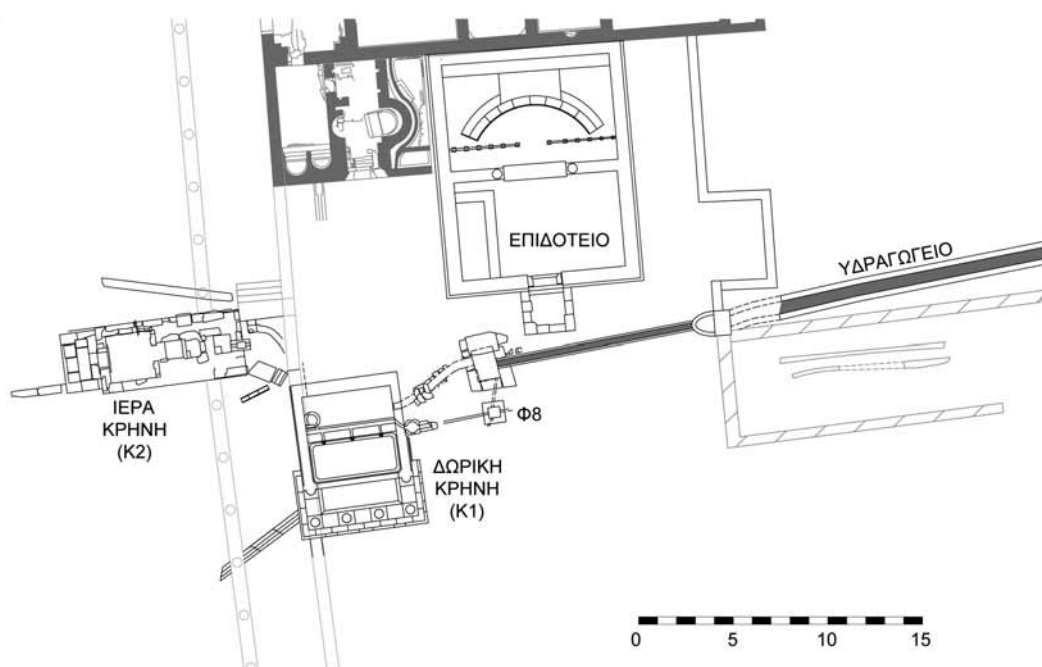

Εικ. 16. Ερείπια με εμφανή τα χαρακτηριστικά του ανώτερου θολόν μέρους του ρωμαϊκού υδραγωγείου Υ2 (Υ2α).

Εικ. 17. Το καταληκτήριο τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου Υ2 (Υ2γ) από τα νότια. Μπροστά το σωζόμενο με τη θόλο τμήμα του και στο βάθος το άνοιγμα της σήραγγας μετά το ενδιάμεσο κρημνισμένο μέρος.

Εικ. 18. Το άνοιγμα της σήραγγας στο καταληκτήριο τμήμα του ρωμαϊκού υδραγωγείου Υ2 (Υ2γ).

Σχέδ. 3. Σχέδιο με την κατάληξη του υδραγωγείου Υ2 στην περιοχή των κρηνών Κ1 και Κ2.

σης, κατέληγε με ελαφρά στενότερη, κτιστή αύλακα σε βαθιά λίθινη φρεατοειδή κατασκευή (Φ8) εσωτερικών διαστάσεων 1,20 × 1,70 μ. μπροστά στο Επιδότειο, και από εκεί διοχετευόταν στον ταμιευτήρα της «Δωρικής» κρήνης (Σχέδ. 3).

Το υδραγωγείο Υ2 είναι προφανές ότι κατασκευάστηκε στους χρόνους της Ρωμαϊοκρατίας. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό να έγινε στο πλαίσιο της επίσκεψης του Αδριανού το 124 μ.Χ. στην Επίδαυρο και των ευεργεσιών του προς την πόλη και το ιερό²³, αφού είναι γνωστή η ιδιαίτερη φροντίδα του αυτοκράτορα για πραγματοποίηση έργων ύδρευσης²⁴. Η δομή του, άλλωστε, είναι πολύ συγγενής με άλλα έργα της εποχής του Αδριανού²⁵. Δεδομένου ότι η «Δωρική» κρήνη Κ1, αλλά και η «Ιερά» Κ2 χρονολογούνται στην εποχή της ακμής του ιερού κατά τον 4ο και 3ο αι. π.Χ.²⁶, λογικό είναι να υποθέσει κανείς ότι το ρωμαϊκό υδραγωγείο Υ2 είτε αντικατέστησε το παλαιότερο Υ1, επειδή αυτό κατά τα χρόνια της ύφεσης του ιερού, κυρίως από τα μέσα του 1ου π.Χ. μέχρι το τέλος του 1ου αι. μ.Χ.²⁷, δεν συντηρήθηκε και

λειτούργουσε πλημμελώς ή και δεν λειτουργούσε καθόλου, ή κατασκευάστηκε για να αυξήσει την παροχή νερού, λόγω των πολλών λουτρών και των θερμών (επτά συγκροτήματα γνωστά μέχρι σήμερα) που λειτουργούσαν από τον 2ο αι. μ.Χ. μέσα και γύρω από το ιερό. Στη δεύτερη –πιθανότερη– περίπτωση τα δύο υδραγωγεία πρέπει να συναντιόνταν σε κάποιο σημείο όχι μακριά από το ανεσκαμμένο τμήμα Υ2γ του ρωμαϊκού υδραγωγείου, το οποίο αναμόρφωσε πλέον ως ενιαίος καταληκτήριος αγωγός την εκεί ευρισκόμενη κατάληξη του παλαιότερου υδραγωγείου Υ1.

Ένα ακόμη υδραγωγείο (Υ3) εντοπίστηκε κατά την πρόσφατη έρευνα των συγγραφέων²⁸ στη θέση «Καλαματιανέικα» ή «βαθεία λάκκα», περίπου 1.000 μ. βορειοδυτικά της Αγίας Άννας και 910 μ. βορειοανατολικά του ναού του Ασκληπιού. Εντοπίστηκαν (Φ2-Φ15) τέσσερα φρέατα λαξευτά στον μαλακό βράχο, με το ένα εξ αυτών (Φ15) κτιστό με σχεδόν ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους στο ανώτερο τμήμα του (εικ. 19) σε υψόμετρο 388 μ., τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με σήραγ-

23. MELFI 2010, 331-334.

24. TÖLLE-KASTENBEIN 1990, 201. Πρβ. ενδεικτικά τα Αδριάνεια υδραγωγεία της Αθήνας (CHLOTIS 2018, 70-97), της Κορίνθου (LOLOS 2018, 98-108), και της Κωνσταντινούπολης (ΥΕΡΑΣΙΜΟΣ 2007, 57-61).

25. Lolos 2018· ΛΩΛΟΣ 2010, ιδίως εικόνες στις σ. 18, 21 και 34.

26. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1999, 49.

27. MELFI 2010, 329-331.

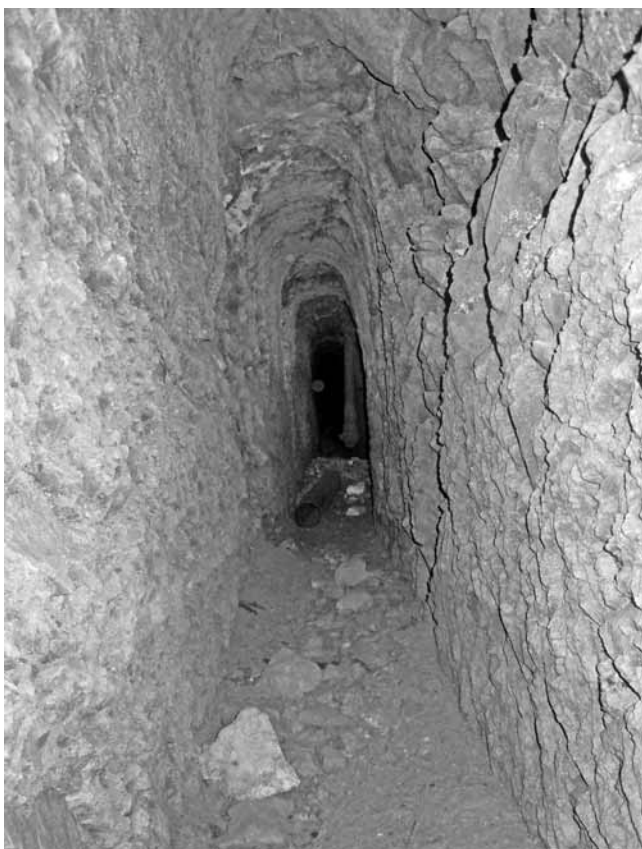
28. Και αυτό μετά από υπόδειξη του Γιάννη Σαρρή.

Εικ. 19. Το φρέαρ Φ15 του υδραγωγείου Υ3 (Υ3α).

Εικ. 21. Το φρέαρ Φ17 στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς.

Εικ. 20. Σήραγγα του υδραγωγείου Υ3 (Υ3α).

Εικ. 22. Η σήραγγα στη βόρεια πλευρά του φρέατος της αγοράς Φ17.

γες (εικ. 20). Το νοτιότερο από αυτά (Φ12), ενδέχεται να είναι πολύ κοντά στην πηγή (Π3α;) ή η ίδια η πηγή, αφού σήμερα αντλείται μηχανικά νερό από το φρέαρ αυτό για την καλλιέργεια²⁹. Τα τρία άλλα φρέατα σχηματίζουν μια τεθλασμένη γραμμή (Υ3α) από ανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, μήκους 90 περίπου μ. Προφανώς και αυτό το υδραγωγείο, θα εξυπηρετούσε ανάγκες του ευρύτερου χώρου του Ασκληπείου. Η θέση και η κατεύθυνση του τμήματος που εντοπίστηκε οδηγούν την έρευνα για τη συνέχειά του στα νοτιοδυτικά, προς το δυτικό μέρος του ιερού. Εκεί δύο φρέατα, ένα, σήμερα έξω από τον περιφραγμένο χώρο αλλά εντός των λειψάνων του ιερού (Σχέδ. 1, Φ16), και ένα άλλο, στο νοτιοδυτικό άκρο της Αγοράς (εικ. 21. Σχέδ. 1, Φ17)³⁰, είναι πιθανό να συνδέονται με το υδραγωγείο Υ3: Βρίσκονται ακριβώς στην προέκταση του τμήματος Υ3α από το Φ13 προς τα νοτιοδυτικά, σε απόσταση 1.000 περίπου μ. το πρώτο και 1.350 το δεύτερο. Το δεύτερο αυτό φρέαρ είναι ορθογώνιας διατομής διαστάσεων 0,90 × 1,30 μ. με τοιχώματα από ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους και σώζει δύο από τους λίθους του προστομιαίου, από την επιφάνεια των οποίων το βάθος του σήμερα φθάνει τα 6,0 μ. Στη βορειοανατολική πλευρά του ανοίγεται ορθογωνικό στόμιο σήραγγας πλάτους 0,35 μ. και ύψους 0,60 μ., με τριγωνικό λάξευμα στη

βάση του, που δημιουργεί συνολικό ύψος στομίου 0,90 μ. Η άνω πλευρά του στομίου βρίσκεται 4,55 μ. κάτω από την επιφάνεια του προστομιαίου. Αμέσως μετά το στόμιο ξεκινά λαξευτή στον βράχο σήραγγα (εικ. 22) με κατεύθυνση προς Βορρά που σώζεται σε βάθος περίπου 5 μ. Η σήραγγα στη συνέχεια δεν είναι ορατή λόγω κατακρημνίσεων, φαίνεται όμως να ακολουθεί τη γραμμή που ορίζεται από τα φρέατα Φ16, Φ17 και εκείνα στα «Καλαματιανεία». Το υδραγωγείο λοιπόν Υ3 εξυπηρετούσε κατά πάσαν πιθανότητα τις ανάγκες της Ελληνιστικής αγοράς. Το συμπέρασμα ενισχύουν δύο στοιχεία: Στο νοτιοδυτικό τμήμα της αγοράς υπήρχαν δημόσια λουτρά, ενώ η γραμμή του υδραγωγείου που υποδεικνύεται από τα παραπάνω στοιχεία περνά σε επαφή με τη βορειοδυτική πλευρά του προπύλου της αγοράς, όπου εντοπίστηκαν υδραυλικές εγκαταστάσεις και φρέαρ³¹.

Η έρευνα των υδραυλικών έργων στην περιοχή του Ασκληπείου δεν επεκτάθηκε στην περιοχή Βαθύ, όπου υπάρχουν επίσης λαξευμένες στον μαλακό βράχο σήραγγες (φαινόμενο μήκος 29 μ.), σε απόσταση 1.280 μ. νοτιοδυτικά του σταδίου του ιερού³². Η πιθανή σχέση τους με το ιερό, ίσως τον Ιππόδρομο, μένει να διερευνηθεί στο μέλλον.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΟΛΙΑΣ
Πολιτικός Μηχανικός της ΕΦΑ Αργολίδας
kazolias@gmail.com

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ
Ομότιμος Καθηγητής Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Αθηνών
labrinoudakis@gmail.com

29. Είναι πιθανό μια δεύτερη πηγή να τροφοδοτούσε το φρέαρ Φ15.
30. ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ (υπό έκδοση).
31. ΣΟΦΙΚΙΤΟΥ (υπό έκδοση).
32. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ - ΚΑΖΟΛΙΑΣ (υπό έκδοση).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ, Α. 1899. «Εκθεσις χημικής αναλύσεως των υδάτων του Ασκληπείου της Επιδαύρου», *ΠΑΕ* 54, 106-110.
ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Π. 1900. *Το Ιερόν του Ασκληπιού*, Αθήναι.
ΚΥΡΙΑΚΗ, Β.Ε.Ε.Σ. 1999. «Η Δωρική και η Ιερή Κρήνη», στο: ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ 1999, 49-50.
ΚΥΡΙΑΚΗ, Β.Ε.Ε.Σ. 2012. *Το "Γυμνάσιο" - "Τελετουργικό Εστιατόριο"*, Κτίριο Χ,χ στο Ασκληπείο της Επιδαύρου (αδημ. διδ. διατριβή, ΕΚΠΑ).
ΚΥΡΙΑΚΗ, Σ. 2016. «Νέα στοιχεία για χώρους συμποσίων στην ανατολική πτέρυγα του πολυδύναμου κτηρίου της Επιδαύρου», στο: Κ. ΖΑΜΠΑΣ κ.ά. (επιμ.), *Αρχιτεκτον. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα, 351-360.
ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 1976. «Αρχιτεκτονικά Γλυπτά από το ιερόν του Μαλεάτου Απόλλωνος», στο: Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.),

- Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τόμ. Β', Αθήνα, 1-12.
ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. (επιμ.) 1999. Ο.Ε.Σ.Μ.Ε.: *Το Ασκληπείο της Επιδαύρου. Η έδρα του θεού γιατρού της Αρχαιότητας. Η συντήρηση των μνημείων του*, Περιφέρεια Πελοποννήσου.
ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. 2016. *Ένα μοναδικό ταξίδι στην ιστορία της υγείας*, Πάτρα.
ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. - Ε. ΚΑΖΟΛΙΑΣ (υπό έκδοση). «Αναζήτηση των ιχνών του Ιπποδρόμου του Ασκληπείου της Επιδαύρου», στο: J.-CH. MORETTI - Π. ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ (επιμ.), *Ιππόδρομοι και ιππικοί αγώνες στην αρχαία Ελλάδα. Διεθνές συνέδριο, Αθήνα, 10-12/02/2016*, υπό έκδοση.
ΛΩΛΟΣ, Γ. 2010. *Υδωρ βασιλεύς Άδριανός έσθγαγεν εκ Στυμφήλου. Το Αδριάνειο υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του*

- νερού στα Ρωμαϊκά χρόνια, Αθήνα.
- ΠΕΠΠΑ-ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Ε. 2007. «Τα υδραυλικά έργα και η χρήση του νερού στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου», στο: ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ κ.ά. 2007, 305-318.
- ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ - Α.Α. ΛΑΙΜΟΥ - Λ.Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ - Ν. ΚΟΥΡΟΥ (επιμ.) 2007. *Αμύμονα έργα. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, Αθήνα.
- ΣΟΦΙΚΤΟΥ, Μ. (υπό έκδοση). «Ανασκαφή περιόδου 2008-2009 στα λείψανα της Αρχαίας Αγοράς του Ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο», στο: Β. ΠΕΝΝΑ κ.ά. (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο. Β' Επιστημονική Συνάντηση, Καλαμάτα, 1-4 Νοεμβρίου 2017*, υπό έκδοση.
- ARISTODEMOU, G. - TH. TASSIOS (επιμ.) 2018. *Aqueducts and Monumental Fountain Structures. Function in Context* (Archaeopress Roman Archaeology 35), Oxford.
- AVGERINOU, P. 2017. «Ancient Water Supply Systems in Megara», στο: WELLBROCK 2017, 443-472.
- CHIOTIS, E. 2018. «The Hadrianic aqueduct of Athens and the underlying tradition of hydraulic engineering», στο: ARISTODEMOU - TASSIOS 2018, 70-97.
- CHRYSOULAKI, S. et al. 2017. «Bringing to Light Ancient Water Supply Structures: the METRO Rescue Excavations in Piraeus», στο: WELLBROCK 2017, 417-442.
- DAMBERGIS, A. 1903. «Über die Heilquellen Griechenlands», στο: *V. Internationaler Kongress für angewandte Chemie zu Berlin 1903*, Athen, 3-27.
- GREWE, K. 1998. *Licht am Ende des Tunnels. Planung und Trassierung im antiken Tunnelbau*, Mainz.
- LAMBRINOUDAKIS, V. 1980. «Staatskult und Geschichte der Stadt Epidauros», *Αρχαιογνωσία* 1, 39-63.
- LOLOS, Y. 2018. «The Hadrianic Aqueduct of Corinth», στο: ARISTODEMOU - TASSIOS 2018, 98-108.
- MELFI, M. 2010. «Rebuilding the Myth of Asklepios at the Sanctuary of Epidauros in the Roman Period», στο: A.D. RIZAKIS - CL.E. LEPENIOTI (επιμ.), *Roman Peloponnese III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, Athens, 329-340.
- TÖLLE-KASTENBEIN, R. 1990. *Antike Wasserkultur*, München.
- WELLBROCK, K. (επιμ.) 2017. *Cura Aquarum in Greece. Proceedings of the 16th International Conference in the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region, Athens, Greece, 28th of March - 6th of April 2015* (Schriften der Wasserhistorischen Gesellschaft 27), Siegburg.
- YERASIMOS, S. ²2007. *Constantinople. Istanbul's Historical Heritage*, Richmond.

S U M M A R Y

INVESTIGATION OF ANCIENT WATERWORKS IN THE AREA OF THE SANCTUARY OF ASKLEPIOS AT EPIDAUROS

EVANGELOS KAZOLIAS, VASSILIS LAMBRINOUDAKIS

Since the early years of research in Epidauros is well known that the vital need of water supply in the sanctuary of Asklepios was met by an extensive system of wells, aqueducts and fountainhouses. Yet a systematic investigation of this system and its development in the course of the long life of the sanctuary has not taken place up to now. The authors have launched a project of systematic investigation of ancient waterworks in the area and a first campaign was already revealing: Two more springs that fed with their water the system beside the one at Aghia Anna were located. Two tunnels, lateral to the already known one of Aghia Anna were found,

whose course can now be traced in connection with two newly located wells all the way to the fountainhouses of the sanctuary. The unknown up to now, well preserved remnants of a second aqueduct of the Roman period (built/hewed underground) bringing water from another spring to the same fountainhouses have been also investigated. A third aqueduct has been located west of the main area of the sanctuary; it started at a third spring surrounded by a cluster of wells and brought water through a tunnel to the agora of the Asklepieion. In order to fully understand this amazingly complicated system and its chronology further research is required.